

Particular attention is paid to research on the optimization and intensification of primary school students' learning and the choice of methods based on them. The necessity of modern use of these methods for the effective organization of the educational process was identified and justified.

Key words: *retrospective analysis of development, integration, integrative processes, integrative approaches, interdisciplinary connections, intensification, optimization, primary school.*

УДК 373.5.091.64:94

Віктор Могорита
Viktor Mohoryta

ТЕНДЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ПІДРУЧНИКА ІСТОРІЇ ДЛЯ 6 КЛАСУ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

TRENDS IN THE CREATION OF UKRAINIAN TEXTBOOKS ON HISTORY FOR THE 6TH GRADE OF SECONDARY SCHOOLS

У статті проаналізовано процес підручникотворення з історії для закладів загальної середньої освіти за часів незалежності. Розкрито концептуальні засади підручників, створених в різні періоди часу. На основі дидактично-методичного аналізу обґрунтовано етапи у створенні навчальної книги.

Ключові слова: *підручник, історія, структура підручника, дидактично-методичний аналіз, пізнавальний інтерес.*

Проблема якісного підручника була і залишається предметом пильної уваги науковців та суспільства загалом. Криза традиційної системи освіти, що базується на знаннєвій парадигмі, спричинила переосмислення цілей та завдань, які суспільство ставить перед системою освіти. Сучасний соціум висунув нові вимоги до навчання – зв'язок навчання з життям, підготовка учнів до ефективної самостійної діяльності поза межами навчального закладу. Дані обставини вимагають переосмислення підручника як педагогічного явища, який, попри всі динамічні зміни в освіті як відображенні суспільства, залишається важливим засобом в процесі організації пізнавальної діяльності учнів.

Теорія підручникотворення розглядалася Р. Арцишевським, В. Безпальком, Д. Зуєвим, Ю. Кузнецовим. Питання створення українського підручника є об'єктом наукових пошуків Н. Бібик, М. Бурди, Н. Буринської, Ю. Завалевського, О. Ляшенка, О. Савченко, О. Удода та ін. Дидактичні вимоги до підручника історії та методика роботи з ним висвітлені в працях Н. Гупана, П. Мороза, О. Пометун, С. Трубацевої, О. Трухана та ін. Результати проведених досліджень враховані нами при вивченні тенденцій українського підручникотворення з історії.

Разом з тим є низка досі нерозв'язаних проблем, які негативно позначаються на якості навчальної літератури з історії: відсутність чітких критеріїв оцінки підручників; невизначеність зі змістом шкільної історичної освіти (чого і як навчати школярів), що так чи інакше впливає на конструювання підручників.

Метою статті є окреслення тенденційних змін, що супроводжують процес створення української навчальної книги з історії на прикладі підручника для 6 класу закладів загальної середньої освіти на основі дидактично-методичного аналізу його структурних елементів

У 6 класі учні розпочинають вивчати перший систематизований курс історії в середній школі, що передбачає вивчення історичного матеріалу в широких хронологічних межах: від появи первісних людей до падіння Західної Римської імперії. Серед завдань курсу – розвиток пізнавальних інтересів учнів до минулого людства через активну взаємодію між учнем та вчителем. Важливу роль у процесі взаємодії між суб'єктами освітнього процесу відіграє підручник, який будучи джерелом інформації, повинен першочергово забезпечувати засвоєння учнями знань та умінь, що передбачені Держстандартом [8].

В контексті нашого дослідження актуальною є проблема визначення типу структури шкільних підручників історії. Для цього скористаємось класифікацією структурних компонентів підручника, яка запропонована Д. Зуєвим та вдосконалена Л. Алексашкіною, Н. Боголюбовою, Л. Корабльовою. Всі компоненти підручника поділяються на текстові та позатекстові. До текстових компонентів відносять основний, допоміжний та пояснювальний тексти, до позатекстових – апарат організації засвоєння, ілюстрації, апарат орієнтування [1, с. 57].

Першою спробою створення української навчальної книги з історії для учнів 6 класу став пробний підручник Олександри та Бориса Шалагінових “Історія Стародавнього світу” [12] обсягом 208 сторінок не найкращої поліграфічної якості 1994 року видання. Основний текст в підручнику представлений вступом та викладом навчального матеріалу пояснювально-описовим способом у всіх 58 параграфах. Вивчення підручника засвідчило, що він містить також додатковий текст, однак, його частка досить низька. В підручнику вміщено 12 фрагментів писемних джерел (переважно з історії Стародавнього Єгипту), 19 фрагментів літературних надбань періоду, що вивчається, кілька тематичних поезій Лесі Українки та Тараса Шевченка. Додатковий текст міститься тільки в 23 параграфах, що знижує пізнавальний потенціал підручника. Недоліком підручника є повна відсутність взаємозв'язку між додатковим текстом та системою запитань і завдань. Суттєвим недоліком навчальної книги є відсутність ілюстративного матеріалу за виключенням десяти схематичних карт. Слід зазначити, що автори підручника це усвідомлюють, пояснюючи відсутність ілюстрацій в підручнику труднощами, що спіткали видавничу справу [12, с. 203].

Апарат організації засвоєння знань та умінь репрезентований запитаннями та завданнями, що розміщені наприкінці параграфів. Загалом в підручнику 185 запитань і завдань, з яких тільки 5 (2,7%) продуктивного характеру, що свідчить про націленість авторів на репродуктивну навчальну діяльність учнів. Частина запитань, на перший погляд, є проблемними, не являючись такими насправді, до прикладу: “Шумерська поема “Політ Етани на небо” дуже нагадує українську народну казку. Яку саме?” [12, с. 56]. На сторінці 55 підручника знаходимо відповідь: “У багатьох народів, у тому числі й в українців, є казка про те, як герой летить на птахові над землею (казка “Яйце-райце””. Апарат орієнтування авторами представлено загальним змістом, покажчиком дат, бібліографією для рекомендованого читання до розділів. Поділяємо точку зору Н. Бібик, що пізнавальний інтерес відіграє важливу роль в становленні особистості школяра, а певний ефект у появі інтересу до навчання так чи інакше пов'язаний з якістю шкільного підручника [4, с. 48]. Такий підручник, за визначенням В. Безпалька, придатний тільки для домашнього опрацювання учнями, а урок в такому випадку буде заповнений діяльністю тільки самого вчителя [5, с. 139].

Дидактично якісніше навчальне видання для учнів 6 класу побачило світ у видавництві “Либідь” в 1997 році авторів К. Бунятян, В. Зубара, С. Селіцької [6]. Навчальний матеріал підручника структурований авторами в 61 тематичний урок. Інформаційний основний текст цього підручника містить достатню кількість виділень імен, понять з використанням курсивного та напівжирного шрифтів. Автори в кінці кожного пункту подають висновки до нього. Хоча на сьогоднішній день немає єдиної думки щодо доцільності таких висновків, ми ж вважаємо, що їхня наявність в підручниках гальмує розвиток вміння виокремлювати в інформаційному тексті головне. Поділяємо точку зору С. Терно, що для кращого осмислення учнями навчального матеріалу доцільно подавати попередні запитання, короткі огляди на

початку тексту, які активізуватимуть пізнавальну діяльність учнів та сприятимуть кращому осмисленню змісту підручника [11, с. 18]. Для формування вміння робити висновки, доцільніше подавати різноманітні узагальнюючі чи конкретизуючі текстові таблиці.

В аналізованому підручнику авторів К. Бунятян, В. Зубара, С. Селіцької [6] тільки 14 фрагментів писемних джерел та 7 уривків з художніх творів. Слід відмітити, що всі елементи додаткового тексту вміщені у відповідних пунктах параграфів, що, безумовно, сприяє кращому засвоєнню учнями навчального матеріалу, адже теоретичні положення підкріплюються дослідницькою діяльністю учнів. Дане видання добре ілюстроване (15-50% кожної сторінки), автори вдало дібрали як зображувальні, так і умовно-графічні ілюстрації, що перетворило їх на повноцінне джерело інформації. До того ж серед завдань ми виявили завдання, що передбачають аналіз ілюстративного матеріалу. В підручнику багато схем та таблиць, які допомагають учням краще орієнтуватись в історичному часі, зрозуміти суть, причини та наслідки багатьох історичних явищ і процесів. Апарат організації засвоєння знань учнів містить 280 запитань, з яких 16% – завдання продуктивного характеру. Також видання містить словник основних понять, рекомендовану літературу.

У 1998 році видавництвом “Тенеза” видано підручник з історії для учнів 6 класу О. Бандровського [2]. Підручник містить 1-2 історичні джерела до кожного параграфа і цього, на нашу думку, цілком достатньо, враховуючи вікову здатність учнів до опрацювання джерел. Але значним мінусом методичного апарату підручника є відсутність системи запитань і завдань до джерельної бази, алгоритму дій з їхнього опрацювання. І це попри те, що в підручнику, на відміну від двох вже описаних, наявний вступний текст щодо його опрацювання. Більш ґрунтовно автор підійшов до підбору якісного складу запитань і завдань, хоча їхня кількість вкрай мала (212 на увесь підручник). Частка завдань, які можна віднести до продуктивних, у підручнику – 25%.

Підручник [2] містить рубрику для допитливих, що є спробою забезпечення диференціації у навчанні. Цілком поділяємо думку О. Пометун, що такі матеріали повинні також супроводжуватись системою запитань та завдань, інструкціями по опрацюванню [9, с. 5]. Навчальна книга добре ілюстрована, містить пояснення до кожної ілюстрації. Автор подає також висновки до кожного розділу, що допомагає учням систематизувати свої знання та дає можливість вчителю формувати в учнів вміння самостійно робити висновки на кожному уроці.

З 2005 року розпочався поетапний перехід основної школи на 12 – річний термін навчання, в рамках якого розпочався друк нових підручників. У 2006 році на основі результатів конкурсного відбору підручників для 6 класу було обрано кілька підручників. Зміни в конструюванні шкільного підручника покажемо на прикладі двох навчальних видань.

Одним з таких підручників, що отримав гриф “Рекомендовано” Міністерства освіти і науки України, підручник авторів О.Шалагінової та Б.Шалагінова [13]. Автори підручника пропонують систему позначень, за допомогою яких привертається увага учнів до певних завдань чи виду діяльності: “Перевір свою пам’ять”. “Подумай і скажи”. “Віконце допитливих”. “Голос минулого” тощо. Навчальний матеріал кожного параграфа поділено авторами підручника на невеликі смислові частини. Автори вже відмовляються від практики пропонування учням готових висновків в кінці пунктів чи наприкінці параграфа. Навчальна книга має забезпечити формування навичок самостійного навчання. Для цього учень повинен самостійно та осмислено сприймати навчальний текст, вміти систематизувати навчальний матеріал для кращого його запам’ятовування. Як вважає С.Терно, одним зі способів засвоєння навчального матеріалу є резюмування – вилучення основної ідеї цілого тексту або його частини [11, с. 18].

Авторами підручника [13] використано достатню кількість документів, фрагментів художніх текстів, але системи запитань до них не передбачено. Належна увага приділена засвоєнню учнями термінів та понять за допомогою низки запитань, що подаються на полях підручника. Автори використали традиційне розміщення запитань і завдань у кінці підручника, що можуть бути використані для узагальнення, систематизації та контролю знань

учнів. Ці завдання поділені на групи: “Перевір свою пам’ять” (передбачають репродуктивну діяльність), “Подумай і скажи”. “Творче завдання” (завдання, що передбачають продуктивну пізнавальну діяльність учнів). У практиці навчання історії в цей час надійно закріпились уроки узагальнення та систематизації, уроки тематичного оцінювання. Автори пропонують в кінці кожної теми завдання, що можуть бути використані для узагальнення та систематизації знань і тестові завдання для самостійної підготовки до уроку тематичного оцінювання знань та умінь учнів.

Інший підручник, що виданий в 2006 році, створений авторами Г. Головановим та С. Костирко [7]. Підручник містить вступний текст “Подорож в минуле” з інструкцією для роботи з навчальним виданням. На думку В.Безпалька, засвоєння учнями знань забезпечується тільки їхньою самостійною пізнавальною діяльністю [5, с. 111]. Саме наявність у підручнику алгоритму пізнавальної діяльності спроможна забезпечити її результативність. Також активізації пізнавальної діяльності учнів сприяють вказівки щодо очікуваних знань та умінь, що вміщені на шмуцтитулах перед кожною темою. На початку кожного параграфу вміщено завдання на встановлення відповідності між поняттями та поясненнями, що вже відомі учням та будуть використані в ході викладу навчального матеріалу. Також автори використовують поля для посторінкового словника понять і термінів, що, на нашу думку, робить видання більш практичним в плані використання його для повторення. В підручнику є тільки 38 фрагментів писемних джерел та художніх творів, з яких 15 вміщено наприкінці підручника в рубриці “Стародавній світ очима свідків”.

Завдання для узагальнення та систематизації знань авторами підручника [13] згруповано за типом діяльності учнів: “Застосовуємо золотий запас знань” (репродуктивна з відтворення базових понять), “Працюємо з історичними поняттями, термінами, датами і картами” (переважно репродуктивна для перевірки предметних компетентностей), “Поміркуймо разом”. “Працюймо творчо” (продуктивна пізнавальна діяльність). Всього в підручнику 448 запитань та завдань, з яких майже 50% – завдання продуктивного характеру. Для узагальнення та систематизації знань з теми авторами запропоновано наприкінці кожної з них рубрику “Вузлики на пам’ять”, в якій вміщено узагальнюючі та конкретизуючі таблиці. Такі таблиці є хорошим засобом формування культури розумової праці, навичок до аналізу та синтезу. Підручник містить малюнки, репродукції, зображення, карти, схеми, що супроводжуються поясненнями. Погоджуємось з твердженням О. Пометун, що ілюстрації дають учням можливість, працюючи з ними, розвивати навички роботи з візуальною інформацією, а до кожної з них мають бути поставлені відповідні завдання чи запитання, що вчать спостерігати [9, с. 4].

Вагомий вплив на процес підручникотворення мало ухвалення Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти [8], впровадження якого в частині базової загальної середньої освіти розпочалось з 1 вересня 2013 року. Держстандарт ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів, що реалізовані в освітніх галузях і відображені в результативних складових змісту базової і повної загальної середньої освіти. Компетентнісний підхід має забезпечити формування ключових і предметних компетентностей, діяльнісний підхід спрямований на розвиток умінь і навичок учня, застосування здобутих знань у практичних ситуаціях [8]. На основі Держстандарту розроблено навчальні програми, що містять зміст історичної освіти, який реалізовано в підручниках.

В 2014 році на основі конкурсного відбору для учнів 6 класу віддруковано два підручники. Один з них створений у співавторстві О. Бандровським та В. Власенком [3]. У підручнику наявні чіткі рекомендації по роботі з ним, пояснені учням значення малюнків-схем, які використані авторами, для класифікації пізнавальних завдань. Цікавим дидактичним рішенням є формулювання підпунктів параграфів у формі запитань для додаткової мотивації пізнавальної діяльності.

У підручнику [3] достатня кількість запитань і завдань. Для узагальнення та систематизації знань автори підручника пропонують 197 завдань, більш як 21% з яких – завдання,

що вимагають продуктивної пізнавальної діяльності учнів. В навчальній книзі до кожного параграфу подаються завдання для активізації пізнавальної діяльності учнів. Актуальною в контексті нашого дослідження є міркування О. Савченко про пізнавальний інтерес учнів, який, на думку дослідниці, виникає і зміцнюється в ситуації пошуку нових знань, інтелектуального напруження, самостійної діяльності. Тому, якщо перед учнями ставляться лише готові цілі, а знання тільки повідомляються й закріплюються, активність згортається, інтерес згасає [10, с. 90]. Основний текст також супроводжується запитаннями та завданнями, що дає можливість вчителю застосовувати різноманітні технології та методи по його опрацюванню. Всі вони в комплексі забезпечують формування в учнів ключових та предметних компетентностей як це і передбачено Державним стандартом базової та повної загальної середньої освіти [8].

Авторами підручника [3] також запропонована достатня кількість фрагментів писемних джерел із завданнями до них, велика кількість ілюстрацій, що являються самостійними джерелами, а не тільки ілюструють тези основного тексту, на основі комплексу запитань та завдань до них. Шмуцтитуди авторами використано для тезисного викладу змісту теми. Треба врахувати, що в підручнику бракує завдань для узагальнення та систематизації знань по темі, розділу, завдань для самоконтролю в процесі підготовки до уроків тематичного оцінювання.

На основі вищевикладеного спробуємо визначити та обґрунтувати характерні риси етапів українського підручникотворення в шкільному курсі історії в роки незалежності.

Перший період (1991-1996 рр.). Це суперечливий період в українському підручникотворенні, що пояснюється намаганням переосмислити підходи у висвітленні подій та явищ, відійти від догм радянської історіографії, браком коштів, занепадом поліграфічної галузі, що перешкоджало появі повноцінних підручників. Ці підручники характеризуються слабким методичним апаратом, відсутністю ілюстративного матеріалу. Помітним є брак запитань, які передбачали б продуктивну пізнавальну діяльність учнів. За критеріями, визначеними В. Безпальком [5, с. 27], ці підручники можна віднести до підручників монографічного типу, і придатні вони для підготовки учня вдома.

Другий період (1997-2004 рр.). Недоліки підручників першого покоління, що були виявлені під час їхньої апробації, намагались виправити автори підручників другого покоління. Ці підручники відображали засади навчальної програми 1996 року, яка передбачала зміни у змісті історичної освіти. Підручники цього періоду базувалися на цивілізаційному відборі змісту історичної освіти. Також підручники характеризувались якіснішим методичним апаратом, автори ретельно підходили до відбору ілюстративного матеріалу, який перетворився на повноцінне джерело інформації.

Третій період (2005 – 2012 рр.). Підручники цього періоду були видані в рамках переходу української школи на 12-ти річний термін навчання. Мало що змінилось в цей період у відборі змісту історичної освіти, підходах авторів до конструювання підручника. Друк навчальної літератури здійснюється на основі результатів конкурсного відбору, відбулася остаточна відмова від практики “єдиного підручника”, однак вчителі ніяким чином не могли вплинути на те, з яким підручником працюватимуть.

Четвертий період (з 2013 року). З 01.09.2013 року для базової загальної середньої освіти вступив в дію Держстандарт 2011 року, що закріпив вимоги до компетентнісного та діяльнісного підходів в освітньому процесі. В українському підручникотворенні відбулися вагомні зміни, що характеризуються відмовою від “знанневої” парадигми в конструюванні навчальної книги. З’явилися підручники з діалогічною побудовою текстового компонента, більш досконалим методичним апаратом, що базується на активності у пізнавальній діяльності школяра. З 2015 року педагоги отримали можливість обирати навчальну книгу, з якою хочуть працювати.

Подальших наукових досліджень потребує низка проблем, а саме: особливості формування змісту шкільної історичної освіти та її відображення у шкільних підручниках, ефективність поєднання структурних компонентів у навчальній книзі, критеріїв, що є визначальними для педагогів у відборі підручників.

Список використаних джерел

1. Алексашкина Л. Н. Методическое построение учебников истории и географии / Л.Н. Алексашкина, Н. К. Боголюбова, Л. Ю. Кораблева // Проблемы школьного учебника : сборник статей / Л. Н. Алексашкина, Н. К. Боголюбова, Л. Ю. Кораблева. – Москва : Просвещение, 1987.
2. Бандровський О. Г. Історія стародавнього світу : підручн. для 6-го класу середньої школи. / О. Г. Бандровський. – К. : Генеза, 1998. – 320 с.
3. Бандровський О. Г. Історія стародавнього світу : підручн. для 6-го класу загальної навч. закл. / О. Г. Бандровський, В. С. Власов. – К. : Генеза, 2014. – 272 с. : іл., карти.
4. Бібік Н. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникомтворенні / Надія Бібік. // Підручник ХХІ століття. Науково-педагогічний журнал. – 2003. – №1 – 4. – С. 48–52.
5. Безпалько В. П. Теория учебника : дидактический аспект. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.
6. Бунятян К. П. Історія Стародавнього світу : пробн. підр. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шкіл. / К. П. Бунятян, В. М. Зубар, С. І. Селіцька. – К. : Либідь, 1997. – 240 с. : іл.
7. Голованов С. О. Історія Стародавнього світу : підруч. для 6-го кл. / С. О. Голованов, С. В. Костирко. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.
8. Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.
9. Пометун О. І. Шкільний підручник нового покоління з історії, який він? [Електронний ресурс] / О. І. Пометун – Режим доступу до ресурсу: <http://ipvid.org.ua/upload/iblock/36e/36e61744363e09d2f108507f8c8b2930.pdf>.
10. Савченко О. Я. Діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися / О. Я. Савченко // Український педагогічний журнал. – 2015. – №1. – С. 85–98.
11. Терно С. Методичний апарат підручника: який він має бути? / Сергій Терно. // Історія в школах України. – 2004. – №7. – С. 17–20.
12. Шалагінова О. І. Історія стародавнього світу : пробн. підручн. для 6 кл. 11-річн. середн. шк. / О. І. Шалагінова, Б. Б. Шалагінов. – Київ : Зодіак-ЕКО, 1994. – 208 с.
13. Шалагінова О. І. Історія стародавнього світу : підручн. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів. / О. І. Шалагінова, Б. Б. Шалагінов. – Київ: Пед. преса, 2006. – 288 с.: іл., карти.

The article analyzes the process of creating textbooks on History for comprehensive schools. It is indicated that the textbook provides the process of interaction between the subjects of the educational process. The concept of textbooks created in different periods of time is described. Also, the textbook should promote the cognitive activity of students. The analysis of textbooks which were published in different years is executed; specific features of the structure of textbooks are shown on concrete examples. The article analyzes the content of school education on History, its reflection in textbooks. According to the results of the research, the low methodological and polygraphic quality of the first textbooks is pointed.

The analysis shows that subsequent editions have more qualitative methodical content. The authors turned illustrations into a valuable source of information. The article analyzes the complexity of questions and tasks and their place as the main text. The role of the textbook tables for activating cognitive activity of students is summed up. Also, the article analyzes the availability of written sources and their role in the educational activities of students. On the basis of analysis four stages of creation of textbooks on History are allocated.

Each of them has its didactic-methodical characteristics of the selection of the contents for the textbook. A number of problems require further scientific researches. The problems are: peculiarities of the formation of the content of school historical education and its reflection in school textbooks, the effectiveness of the combination of structural components in the textbook, and the features of the selection of textbooks.

Key words: *textbook, history, structure of the textbook, didactic-methodical analysis, cognitive interest.*